

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Факультет психології та соціальної роботи

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра історії України

(повна назва кафедри)

Д и п л о м н а р о б о т а

спеціаліста

(освітній ступінь)

на тему: **«Роль Святогірського чоловічого монастиря в
релігійному житті України (XIX – початок XX ст.)»**
**«The role of the St. Svyatogorsky monastery in the religious life of Ukraine (XIX – the
beginning of the XX century)»**

Виконала: студентка заочної форми навчання
спеціальності 7.02030201 Історія

Бамбуля Ганна Юріївна

Керівник д.і.н., проф. Діанова Н.М. _____

Рецензент к.і.н., доц. Поспелов А.С.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ __ від _____ 2018 р.

Захищено на засіданні ЕК № 3

протокол № __ від _____ 2018 р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

Голова ЕК

(підпис)

Бачинська О. А.
(прізвище, ініціали)

(підпис)

Сминтина О. В.
(прізвище, ініціали)

Одеса – 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. ДЖЕРЕЛЬНА ТА ІСТОРІОГРАФІЧНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	7
1.1. Джерельна база роботи	7
1.2. Висвітлення теми в історичній літературі	11
Розділ 2. ВІДРОДЖЕННЯ СВЯТОГІРСЬКОГО ЧОЛОВІЧОГО МОНАСТИРЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.	16
2.1. Становлення та розвиток обителі до початку ХІХ ст.....	16
2.2. Роль родини Потьомкіних у процесі відродження Святогірської обителі	20
2.3. Розбудова монастиря	26
Розділ 3. РОЗВИТОК МОНАСТИРЯ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.	38
3.1. Діяльність духовенства Святогірської обителі	38
3.2. Культурно-просвітницька робота	55
3.3. Господарсько-економічна діяльність монастиря	62
ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	72

ВСТУП

Монастирі з'явилися на українських землях близько X – XI ст. У цей час вони представляли громади ченців, об'єднаних спільними ідеями та певним укладом життя. Упродовж значного періоду свого існування вони залишили помітний слід в історії України, зробили значний внесок у розвиток релігії, культури, та освіти. Монастирі мали вплив на політичне життя, відігравали вагомий роль в обороні держави. Поступово вони стали центрами суспільно-культурного життя та духовного відродження людей, що особливо актуально для нинішнього етапу розвитку Української держави.

Тож не дивно, що проблема становлення та розвитку монастирів знаходиться в полі зору сучасних дослідників. Розширення джерельної бази з церковної проблематики сприяє активізації подальших досліджень. Не став винятком і Святогірський Успенський чоловічий монастир, який в XIX ст. був одним із важливих релігійно-духовних центрів на українських землях. Він розташований у місцевості, здавна відомою під назвою Святі Гори. На той час територія монастиря входила до складу Ізюмського повіту Харківської губернії.

Монастирські ченці приділяли значну увагу просвітницькій роботі в культурно-релігійній сфері та господарсько-економічній діяльності. Проте в історіографії це не знайшло належного відображення. Без урахування різних напрямів діяльності монастиря загальна картина історичного розвитку Лівобережної України залишається неповною. Тому вивчення історичного досвіду й духовної спадщини Святогірської обителі є досить актуальним. У наш час монастир набув статусу Лаври, а його будівлі оголошені пам'ятниками архітектури і входять до складу Державного історико-архітектурного заповідника міста Святогірськ Донецької області. Усе вище зазначене зумовлює актуальність обраної теми.

Мета роботи полягає у всебічному дослідженні діяльності Святогірського Успенського чоловічого монастиря в ХІХ – на початку ХХ ст. та його ролі в релігійно-культурному та соціально-економічному житті краю.

Для досягнення мети ставились наступні **наукові завдання**:

- проаналізувати джерельну базу дослідження;
- охарактеризувати стан розробки проблеми в науковій літературі;
- з'ясувати історичне значення діяльності Святогірського чоловічого монастиря на різних етапах його існування;
- розглянути роль родини Потьомкіних у процесі відродження Святогірської обителі;
- дослідити роль духовенства у розбудові Святогірського монастиря;
- розкрити особливості господарсько-економічної діяльності монастиря;
- проаналізувати культурно-просвітницьку роботу Святогірської обителі.

Об'єктом дослідження є Святогірський Успенський чоловічий монастир.

Предметом дослідження є процес відродження і розбудови монастиря та його внесок у релігійний, культурний та соціально-економічний розвиток України.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період з ХІХ до початку ХХ ст. Нижня межа зумовлена приходом до влади імператора Олександра І (1801 р.), ліберальна політика якого сприяла процесу відродження Святогірського монастиря, закритого у відповідності з указом Катерини ІІ (1788 р.). Верхня межа сягає 1922 р. коли обитель була закрита радянською владою.

Територіальні межі охоплюють територію Слобідської України, на теренах якої знаходиться Святогірський монастир. До розгляду частково

залучені й сусідні території, на які розповсюджувалась діяльність монастиря, в тому числі й Курська губернія.

Дослідницька методика представлена сукупністю спеціально-історичних (дескриптивний, історико-порівняльний, статистичний, історико-системний, історико-генетичний, класифікації та періодизації, проблемно-хронологічний, біографічний та інші), загальнонаукових (логічний, аналізу, синтезу, моделювання) та спеціальних джерелознавчих (евристичного, порівняльного) методів.

Евристичний метод використано під час пошукової роботи в архівних та бібліотечних установах. Для аналізу виявлених історичних джерел та літератури застосовано метод аналізу та синтезу. Методи класифікації та періодизації задіяні при розгляді історіографічного доробку, узагальненні джерельної бази дослідження, визначенні основних періодів у процесі відродження Святогірського Успенського чоловічого монастиря. За допомогою дескриптивного методу вдалося відтворити переважну більшість історичних сюжетів, пов'язаних із діяльністю чернецтва.

Користуючись проблемно-хронологічним методом дослідження, вдалося структурувати текст дипломної роботи, розглянути економічну та освітянську діяльність у навчальних закладах, заснованих монастирем. Застосування біографічного методу дозволило відтворити основні віхи життєдіяльності представників духовенства Святогірського монастиря. Логічний та історико-системний методи дали можливість дослідити окремі аспекти церковно-релігійного життя чернецтва обителі. Важливе місце в дослідженні належить історико-генетичному методу. За його допомогою розкрито історичні процеси, які відбувалися в Святогірській обителі. Він дозволяє виявити причинно-наслідкові зв'язки та певні закономірності історичного розвитку монастиря, дати характеристику персоналіям та подіям, які відбувалися з їх участю.

Комбіноване використання вище зазначених методів дослідження дало змогу дослідити особливості розвитку Святогірського монастиря в зазначений період.

Структура роботи зумовлена поставленою метою та завданнями дослідження. Дипломна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел (34 позиції) та літератури (36 позицій).

У першому розділі проаналізовано джерельну та історіографічну базу дослідження. Другий – стосується дослідження історії відродження Святогірського чоловічого монастиря та його розбудови у першій половині XIX ст. У третьому розділі розглянуто основні напрями діяльності монастиря в другій половині XIX – на початку XX ст.

ВИСНОВКИ

Результатом проведеного дослідження стали наступні висновки.

Історіографія та джерельна база даної теми досить різноманітна, але недостатньо розроблена. Комплексне використання опублікованих і архівних джерел та літератури дало можливість з'ясувати, яким чином відбувалося відродження, економічний і культурний розвиток Святогірського Успенського чоловічого монастиря в зазначений період.

Святогірська обитель є одним з найдивовижніших місць України. Її історія – велична, її краса – піднесена, а життя сповнене спокійної гідності. Саме з цих місць, на думку істориків, починався літопис сучасного Донбасу: першим населеним пунктом, що виник на просторах Дикого поля, вважається Святогірський монастир, найдревніша письмова згадка про який відноситься до 1526 р. Ним захоплювалися художники, його оспівували письменники і поети, про нього піклувалися царствені особи, відвідували видатні громадські діячі. Обитель пережила набіги ворогів і періоди запустіння, але завжди відроджувалася і повставала з попелу небуття оновленою і ще прекраснішою. І разом з нею оновлювалася, входила у нові періоди своєї історії й Україна.

З початку свого заснування і до закриття Катериною II Святогірський чоловічий монастир був не лише сторожовою фортецею, а й осередком духовної культури Слобідської України. Люди, що прийшли сюди і влилися до чернечої братії, зробили ці мальовничі простори по-особливому натхненними і прекрасними.

На початку XIX ст. розпочалися спроби відновлення діяльності Святогірської обителі. Проте вони привели до успіху лише в 1842 р., коли був отриманий дозвіл Святійшого Синоду і царського уряду на відродження монастиря. У 1844 р. завершився майже дворічний процес підготовки Святогірського Успенського монастиря до відкриття. Згідно Указу імператора

Миколи I від 15 січня 1844 р. Святогірський монастир після майже 60-річної перерви знову був відкритий під назвою Успенської чоловічої обителі.

Вирішальну роль у цьому процесі відіграла родина Потьомкіних, зокрема, Тетяна Борисівна. Не зважаючи на бюрократичні перепони, які стояли на шляху відновлення монастиря, Т.Б. Потьомкіна зробила все залежне від неї, щоб він був відкритий і розпочав свою діяльність. Упродовж усього свого життя вона продовжувала піклуватися про монастир, допомагаючи будівельним матеріалом, коштами та робочою силою. Завдяки особистій участі Тетяни Борисівни вдалося забезпечити не лише відновлення монастиря, підбір монастирської братії на чолі з настоятелем, ігуменом Арсенієм, але й кардинально реконструювати старий архітектурний ансамбль XVII – XVIII ст.

З 1844 р. по 1922 р. Святогірський Успенській монастир був відбудований на благодійні кошти меценатів, паломників та парафіян. Були відновлені церкви та господарські приміщення. З'явилися нові будівлі: келії, каплиці, лікарні, готель для парафіян та гостей монастиря. Розгорнулося будівництво і за монастирськими межами.

Друга половина XIX ст. відзначилась активним зростанням чисельності мешканців обителі, які представляли різні верстви населення. За соціальним станом домінували селяни і міщани. Спочатку це були люди, які отримали освіту в домашніх умовах та малограмотні, проте на початку XX ст. спостерігається збільшення кількості тих, хто отримав освіту в церковно-парафіяльних школах і народних училищах.

Завдяки мудрому керівництву настоятелів монастиря та самовідданій праці його мешканців відбулася вдалося здійснити реконструкцію обителі. Дивовижний архітектурний ансамбль монастиря завершив своє формування на початку XX ст. Він не лише піднявся з руїн, але й став справжнім духовним центром Слобідської України. Серед настоятелів монастиря вагомий внесок у його розбудову зробили архімандрити: Арсеній (Митрофанов), Герман (Кліца), Вассиан, Трифон (Скрипченко); ієромонахи: Феодосій, Киприян, Іоанн та інші.

Активна просвітницька діяльність монастирського духовенства дала можливість заснувати систему початкових навчальних закладів у складі шести шкіл і училищ, три з яких існували на кошти Святогірської Успенської обителі. Викладацький склад набирався із складу освічених ченців, які сприяли поширенню грамотності серед місцевого населення та вихованню підростаючого покоління. На тлі практично повної відсутності шкіл на початку XIX ст. у регіоні і дещо повільним їх відкриттям навіть після реформ 60-х рр. XIX ст. духовенство намагалася здійснювати релігійно-моральне виховання та дати початкову освіту дітям, переважно з бідних верств населення.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Святі Гори користувались значною популярністю як серед мешканців міст та сіл Харківської губернії, так і серед паломників з інших регіонів Російської імперії. Цей монастир став не лише духовним центром, а й осередком культурного життя. Його відвідували й оспівували у своїй творчості поети, письменники, художники та інші культурні діячі того часу, які присвятили обителі чимало літературних і художніх творів.

Упродовж XIX – початку XX ст. постійно зростав економічний рівень Святогірського монастиря. Цьому сприяла уміла господарська діяльність обителі. Збільшився розмір монастирських земель, будувалися заводи і млини, лікарні і аптечні пункти, ковальні, що, у свою чергу, привело до зростання прибутків і дозволило обителі конкурувати з найбільшими монастирями України.

Відродження й багатовекторна діяльність Святогірського монастиря значною мірою вплинули на соціально-економічний, культурний та релігійний розвиток Слобідської України.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Архів Святогірської Лаври м. Святогірськ, ф. 40, оп. 40, спр. 524, арк. 4-5.
2. Архів Святогірської Лаври м. Святогірськ, ф. 40, оп. 42, спр. 1616, арк. 9.
3. Архів Святогірської Лаври м. Святогірськ, ф. 40, оп. 108, спр. 108, арк. 4-8.
4. Святогірський державний історико-архітектурний заповідник. – Основний фонд. – Інвентарна група «Археологія». – № 1. – 1916.
5. Святогірський державний історико-архітектурний заповідник. – Основний фонд. – № КН-1165.
6. Герберштейн С. Записки о московских делах / С. Герберштейн. – СПб.: узд. С. Суворина, 1908. – 230 с.
7. Голицын Н.Б. Поездка в полуденную Россию к берегам Тавриды в 1844 г. князя Николая Борисовича Голицына // «Московитянин». – М.: Университетская типография. – 1845. – Ч. III – № 5-6. – С. 145-182.
8. Горчакова Е. Святогорская Успенская общежительная пустынь / Е. Горчакова. – М., 1890. – 347 с.
9. Иннокентий (Борисов) Поучения, произнесенные преосвященным Иннокентием в Святогорской Успенской общежительной пустыни / Иннокентий (Борисов) // Святогорская Успенская общежительная пустынь. – М.: Тип. Бахметьева, 1868. / Переиздание Святогорской пустыни, 1994. – С. 51-85.
10. Князь Н.Б. Голицын и его «Офицерские записки (составитель В.Н. Дедов). – Донецк: Донбасс, ООО «РА Ваш имидж», 2011. – 112 с.
11. Ковалевский А.Ф. Очерк жизни в бозе почившего Святогорской Успенской пустыни настоятеля, архимандрита Германа / А.Ф. Ковалевский. Изд. 2. – Харьков., 1894 // Святогорские подвижники XIX века. Переизд. Свято-Успенской Святогорской пустыни. – С. 3-113.

12. Ковалевский А. Житие и подвиги преподобного Иоанна Затворника Святогорского: Очерк / Предисл. А. Ковалевского, 1880 г. с доп. – Святогорск: Изд. Святогорской пустыни. – 1995. – 85 с.
13. Ковалевский А.Ф. Поездка в Святогорскую пустынь / А.Ф. Ковалевский // Душеполезное чтение. – 1867. – Ч. II. – № 6. – С. 73-94.
14. Курорт и дачное место «Святые Горы» в имении графа Рибопьера. – Харьковский календарь на 1899 год. Издание Харьковского Губернского статистического комитета. – Харьков, 1899. – С. 14-15.
15. Материалы для статистики Российской империи, издаваемые с высочайшего соизволения при статистическом отделении Совета Министерства внутренних дел. – СПб., 1841. – С. 192-193.
16. Муравьев А.Н. О Святых Горах / А.Н. Муравьев (сост. В.Н. Дедов). – Донецк: Донбасс, 2010. – 192 с.
17. Муравьев А.Н. Святые Горы / А.Н. Муравьев // Святогорская Успенская общежительная пустынь. – М., 1868. – 106 с.
18. Муравьев А.Н. Письмо в С-Перербург // А.Н. Муравьев о Святых Горах. Сб. призываний. Серия: Писатели о Святых Горах. – Т.3 (сост. В.Н. Дедов. Донецк: Донбасс, 2010. – С. 151-166.
19. Немирович-Данченко В.И. Святые Горы. Очерки и впечатления / В.И. Немирович-Данченко. Серия: Писатели XIX ст. о Святых Горах.– Т.2 (автор вступ. и коммент. В.Н. Дедов). – Донецк: Донбас, 2010. – 288 с.
20. Немирович-Данченко В.И. Святые Горы. Очерки и впечатления / В.И. Немирович-Данченко. – Донецк: Донбасс, 1990. – 183 с.
21. Открытие Святогорского Успенского мужского общежительного монастыря // Харьковские губернские ведомости. – 1844. – № 44. – С. 348-354.
22. Паломничество учеников Степановской церковно-приходской школы во Святые Горы Изюмского уезда Харьковской губернии // Церковные ведомости. – 1896. – № 35. – С. 1282-1283.

23. Святогорский патерик. Жизнеописания подвижников Святогорской пустыни XVII – XX вв., т.1. Издание Святогорской Свято-Успенской Лавры. – Краматорск: Контраст, 2008 - 446 с.
24. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XVIII. – № 12342.
25. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XVIII. – № 12344.
26. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XVIII. – № 12356.
27. ПСЗРИ. – Собр. I. – XVIII. – № 12357.
28. ПСЗРИ. – Собр. I. – Т. XVIII. – № 12430.
29. Путешествие академика Гильденштедта по Слободско-Украинской губернии. – Харьков: тип. Губерн.правления, 1892. – 89 с.
30. Русская старина. Ежемесячное историческое издание. – 1878. – Т. XXIXXII. – С. 367-398.
31. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет Гумилевский. – Отд. 1. – М., 1852. – 250 с.
32. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет Гумилевский. – Отд.4. – Харьков, 1857. – 482 с.
33. Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Филарет Гумилевский. – Отд.5. – Харьков, 1858. – 336 с.
34. Филарет (Гумилевский). Святогорская общежительная Успенская пустынь/ Филарет Гумилевский. – Харьков, 1851. – 440 с.

ЛІТЕРАТУРА

35. Багале́й Д.И. Из пришло́го Святогорско́го монастиря / Д.И. Багале́й. – Харьковские губернские ведомости. – 1894. – № 210.
36. Багали́й Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багали́й. – Харків, 1918. – 308 с.

37. Бакмулина И.В. Иловайские / И.В. Бакмулина // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Проблеми збереження і використання культурної спадщини в Україні». – Слов'янськ: «Печатный двор», 2005. – С. 156-160.
38. Бунин И.А. Святые Горы // Собр. соч. в 4-х томах. – Т.1. М.: «Правда», 1988. – С. 264-266.
39. Вернет И. Святогорский монастырь / И. Вернет // Украинский весник. – 1917. – Кн.5. – С. 187-198.
40. Горохов С.В. Подвижник Святых Гор старец Сафроний / С.В. Горохов. – СПб.: «Сатис», 2004. – 222 с.
41. Горяйнов Ю.С. Князь Николай Борисович Голицын / Ю.С. Горяйнов. – Белгород, 1991. – 46 с.
42. Дедов В.Н. Деятельность Потемкиных по возрождению Святогорского монастыря в XIX в. (историография и источники) / В.Н. Дедов // Святогірський альманах. – Зб. наукових праць КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську». – Донецьк; Донбасс: Ваш імідж, 2015. – С. 31-42.
43. Дедов В.Н. Святые Горы. От забвения к возрождению / В.Н. Дедов. – К.: Полиграфкнига, 1995. – 320 с.
44. Дедов В.Н. Святогорское имение и его владельцы с конца ХУІІІ до начала ХХ века / В.Н. Дедов. – Донецк; Донбасс: ООО «РА «Ваш имидж», 2010. – 56 с.
45. Дедов В.Н. Раскопки социально-неординарных погребений XIX в. в Святогорском монастыре / В.Н. Дедов, В.В. Цемиданов // Материалы исследований, реставрации и использования памятников истории и культуры (к 15-летию основания заповедника). – Славяногорск: СГИАЗ. – 1995. – С. 57-67.
46. Дедов В.Н. Святые Горы: иллюстрированная история / В.Н. Дедов. – Донецк: Донбасс, 2014. – 462 с.

47. Духин А.И. Святогорье глазами художников / А.И. Духин // Материалы исследований, реставрации и использования памятников. – Славяногорск: СГИАЗ, 1995. – С. 80-85.
48. Духін О.Й. Святогірські пейзажі С. Васильковського та О. Гіне / О.Й. Духін, Г.М. Кіркач // Святогірський альманах. – Зб.наук.праць. КЗ «Державний Історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську. – Донецьк: Донбас» ТОВ «РА «Ваш імідж», 2009. – С.106-114.
49. Духін О. Й. Конезавод графа Г.І. Рібопьера у Святих Горах / О.Й. Духін, О.В. Плахов, Г.М. Кіркач // Святогірський альманах – 2012 . Зб.наукових праць КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську. – Донецьк: Донбас, ТОВ «РА «Ваш імідж», 2012. – С. 97-105.
50. Жилинская Е. Святогорская Успенская общежительная пустынь / Е. Жилинская. – Одесса: Тип. Е.И. Фесенко, 1902. – 103 с.
51. Законодательство Екатерины II. В 2 томах. // Отв. ред. О.И. Чистяков, Т.Е. Новицкая. – М.: Юрид. лит.– Т.1. – 2000. – 1056 с.
52. Каронин-Петропавловский Н.Е. Очерки Донецкого бассейна / Н.Е. Каронин-Петропавловский // Святые Горы. От забвения к возрождению . – К.: Полиграфкнига, 1995. – С.259-278.
53. Клеванов А. Святогорский монастырь / А. Клеванов // Чтение в Императорском обществе истории древностей российских. – СПб., 1865. – Кн..2. – С. 116-141.
54. Книга Большому Чертежу// ред. К.Н. Сербина. – М. – Л.: АН СССР, 1950. – 232 с.
55. Лебедев А.С. Белгородские архиереи и среда их архипасторской деятельности / А.С. Лебедев. – Харьков, 1902. – 100 с.
56. Любжин А.И. Харьковский коллегіум в XVIII – начале XIX в. / А.И. Любжин // Вопросы образования. – 2008. – № 3. – С. 240-263.

57. Овчаренко І.М. Літературне Придінців'я: письменники в нашому краї / І.М. Овчаренко. – Донецьк: РВП Лебідь, – 1994. – 124 с.
58. Рыжова М.С. Просвещение в Изюмском уезде с конца XVIII до начала XX века / М.С. Рыжова // Святогірський альманах-2012. – Зб. наукових праць КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську». – Донецьк: Донбас. ТОВ «РА «Ваш імідж», 2012. – С. 145-156.
59. Соляник А.А. Малоизвестные страницы истории Свято-Успенской Святогорской Лавры (к вопросу об обстоятельствах возобновления в 40-х гг. XIX ст. Святогорского монастыря в Харьковской губернии) / А.А. Соляник // Святогірський альманах-2006. – Зб. наукових праць КЗ «Державний Історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську». – Донецьк: Донбас: Ваш імідж, 2006. – С. 84-93.
60. Святогорская Успенская общежительная пустынь в Харьковской епархии (сост. Г. Кужлинский). – Харьков: Типо-литогр. Окр. Штаба, 1884. – 167 с.
61. Свято-Успенская Святогорская Лавра. Издание Святогорской Лавры. – 2004.– 180 с.
62. Сергеев-Ценский С.Н. Серия: Писатели XIX в. о Святых горах. – Т. 5. (комент., вступление В.Н. Дедова). – Донецьк: Донбас, 2010. – 176 с.
63. Сибилев Н. Артемовский краеведческий музей / Н. Сибилев // Советская этнография. – 1935. – №5 // Святогірський альманах – 2009. Зб. наукових праць КЗ «Державний історико-архітектурний заповідник у м. Святогірську». – Донецьк: Донбас.: ТОВ «РА «Ваш імідж», 2009. – С. 202-206.
65. Слюсарський А.Г. Слобідська Україна / А.Г. Слюсарський. – Харків, 1954. – 280 с.
66. Стороженко О. Закоханий чорт / О. Стороженко. Серия: Писатели XIX в. о Святых Горах. – Т.6. – Донецьк: Донбас, 2010. – 96 с.

67. Фомин П.Г. Церковные древности Харьковского края: историко-краеведческий очерк / П.Г. Фомин. – Вып. 1. – Харьков, 1916. – С.94-99.
68. Чехов А.П. Полн.собр. соч. – Т. XIII. – М.: ГИЗ, 1948. – С. 328-329.
69. Чехов А.П. Перекати-поле (путевой набросок) // А.П. Чехов в Святых Горах. – Сб. призываний (коментарий, вступ. слово В.Н. Дедова). Серия: Писатели XIX века о Святых Горах. – Т. 1. – Донецк: Донбасс, 2010. – 87 с.
70. Языкова И.К. Путь к истине (прошлое и настоящее Святогорья) / И.К. Языкова. – Донецк-Москва: Ваш Имидж-Пресс, 2006. – 204 с.